

ТЕНДЕНЦІЇ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ ТА ЙОГО ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ У ПСИХІЧНИХ ЯВИЩАХ У ТРАДИЦІЯХ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

TENDENCIES OF PSYCHIC DEVELOPMENT OF HUMAN AND ITS REPRESENTATION IN PSYCHIC PHENOMENA IN THE TRADITIONS OF THE PHILOSOPHICAL PSYCHOLOGY AT THE END OF 19th AND BEGINNING OF 20th

Стаття присвячена висвітленню психологічних ідей таких представників київської школи філософської психології кінця ХІХ – поч. ХХ ст., як С.С. Гогоцький, Г.І. Челпанов, І.О. Сікорський та В.В. Зеньковський, що стосуються розуміння психічного розвитку людини та особливостей його проявів у явищах психіки. До загальних тенденцій психічного розвитку людини представниками філософської психології наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. визнається факт існування значущої кореляції між фізичним, психічним і соціальним розвитком дитини, психіка визнається цілісною системою. Розвиток психіки відбувається поетапно з явним представленням його результатів у психічних явищах, зокрема між 6–9 місяцями дитина певною мірою вже опановує різні способи вивчення світу, навчається володіти своїм тілом. Стверджується, що за народження дитини прояв психічного проявляється завдяки температурним, смаковим та нюховим відчуттям, а розвиток зору та слуху відбувається поетапно. В другій половині першого року життя дитина навчається володіти найважливішим органом відчуття – зором. На сильні шуми дитина починає реагувати тремтінням тіла, рухом голови на другому тижні від народження. Розвиток активного дотику в дитини спочатку починається самостійно, а потім під контролем зору. Вихідною точкою у процесі виникнення перших асоціацій називається початкова зв'язаність сприймання. Ключовим на цьому етапі в розвитку психіки та виникненні асоціацій визнається представниками філософської психології саме активність дитини у спробах виділення окремих елементів з інформаційного потоку. Розвиток пам'яті протягом першого року життя дитинки відбувається дуже активно з поступовим розвитком вільного відтворення. Доводиться, що психіка людини проходить визначені етапи розвитку, наповнюється змістом, і це виражається в зміні почуттів. Психічна диференціація та збагачення почуттів, а особливо останнє визнається важливим моментом для психічного розвитку людини. Наголошується, що емоційна сфера вказує на особливості протікання психічного розвитку, а розвиток емоційного життя залежить від можливості свободи вираження почуттів.

Ключові слова: психіка, розвиток психіки, відчуття, сприймання, пам'ять, емоції, почуття.

The article is devoted to the coverage of the psychological ideas of such representatives of the Kiev school of philosophical psychology of the late nineteenth centuries – beginning of twentieth century, as S.S. Gogotsky, G.I. Chelpanov, I.O. Sikorsky and V.V. Zenkovsky, which relate to the understanding of human mental development and peculiarities of its manifestations in the phenomena of the psyche. To the general tendencies concerning the mental development of man by the representatives of philosophical psychology at the end of nineteenth centuries – beginning of twentieth century recognizes the fact that there is a significant correlation between the physical, mental and social development of the child, the psyche recognizes a holistic system. The development of the psyche occurs in stages with a clear presentation of its results in mental phenomena, in particular, between 6–9 months the child to some extent already masks different ways of studying the world, learns to own his body. It is claimed that at birth a mental manifestation of the mental due to temperature, taste and olfactory sensations, and the development of vision and hearing occurs in stages. In the second half of the first year of life, the child learns to have the most important sense organ – vision. The baby begins to respond to strong noises by the shaking of the body, the movement of the head in the second week from birth. The development of active touch in the child first begins independently, and then under the control of vision. The starting point in the process of originating the first associations is the initial connectedness of perception. The key at this stage in the development of the psyche and the emergence of associations is recognized by the representatives of philosophical psychology is the child's activity in trying to isolate certain elements of the information flow. The development of memory during the first year of life of the child is very active with the gradual development of free reproduction. It is proved that the human psyche goes through certain stages of development, is filled with content, and this is expressed in the change of feelings. Mental differentiation and enrichment of feelings, and especially the latter is recognized as an important moment for the mental development of man. It is emphasized that the emotional sphere indicates the peculiarities of mental development, and the development of emotional life depends on the possibility of freedom of expression of feelings.

Key words: psyche, development of the psyche, feeling, perception, memory, emotions, feelings.

УДК 159.9(01)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-2.3>

Мельник О.А.

к.психол.н., с.н.с., докторант кафедри психології розвитку факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Актуальність теми дослідження. Натепер у науковій спільноті зростає прагнення до роз-

ширення сфери наукового дослідження, включення до нього результатів пізнання психічної

реальності минулих історичних періодів. Науковим товариством усвідомлюється факт, що розвиток психології, як і будь-якої іншої науки, не можливий без глибокого та всебічного осмислення історичного спадку, без аналізу психологічних теорій у непростий історичний період для психологічної науки кінця XIX – поч. XX ст. Саме в цей період вітчизняна психологія вийшла на новий рівень свого розвитку зі зростанням інтересу вчених до проблем проявів психічного та психічного розвитку людини.

Актуальними для сучасної української психологічної науки є необхідність осмислення історичного шляху вітчизняної філософської психології, історіографічний аналіз її розвитку та проблем. Вітчизняній психології необхідна узагальнююча рефлексія її минулого – досягнутого рівня пізнання предмета психологічної науки, етапів психологічного пізнання протягом усього його руху та логіки пізнання, що розвивається. Звернення до минулого науки дає змогу досліднику визначити внутрішню логіку та закономірності динаміки наукового знання, виявити рушійні сили, а також головні характеристики, котрі визначають його категоріально-концептуальну структуру та методичний апарат. Переосмислення поглядів, використання потенціалу накопичених знань виступають умовами запобігання помилкам і тупиковим шляхам у науці. Історичний підхід має і визначене практичне значення, смисл якого полягає в реконструкції поглядів минулого, всебічному врахуванні досвіду наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. З філософсько-психологічних позицій перший період розвитку психіки людини визначений межами від народження до 12 місяців. З усіх істот на Землі людина народжується найбільш слабкою, залишаючись тривалий час абсолютно безпомічною. Дитині потрібен цілий рік, щоб навчитися володіти своїм тілом і його органами. І головною причиною тут виступає складність соціально-психічного дозрівання. Повільність цього процесу природно веде до уповільнення темпу розвитку і в інших відносинах. Представники філософської психології не піддають сумніву та наполягають на факті існування значущої кореляція між фізичним, психічним і соціальним розвитком дитини.

Дитина народжується майже сліпою та глухою, проте має чуттєвість, найкращим показником якої слугує перший крик дитини. Проте у першому криці, що має суто рефлекторний характер, не слід вбачати нічого іншого, окрім реакції на перехід від теплої атмосфери, що оточувала дитину в утробі матері, до холоду, що охоплює дитину у разі її народження. За народження дитини прояв психічного відбувається завдяки температурним, смаковим та нюховим відчуттям.

Розвиток зору відбувається поетапно. І хоча реакцію на світло можна спостерігати в перші години та дні життя дитини від народження, проте психічно дитина є «сліпою». «Справа в тому, що рухи ока, його реакція на світло є перш за все, мабуть, суто рефлекторним актом, дитя не керує рухами своїх очей, унаслідок чого обидва ока працюють спочатку незалежно один від іншого. Це – так звана нормальна косоокість, завдяки якій зоровий матеріал у кожному оці зовсім інший, що й ускладнює психічне засвоєння його», – пише В.В. Зеньковський [4, с. 88]. Випадковим визнається спрямованість очей на одну точку, і такі випадки викликають перші спроби активності в керуванні рухами очей, тобто дитина прагне затримати свої очі на предметі. Чи бачить дитина в цей час або головний результат зору полягає в утриманні положення обох очей на одному предметі, представник філософської психології відповісти однозначно не наважується. Цю *першу стадію* Василь Васильович називає *стадією нерухомого зору*, коли дитина дивиться не на предмет, а зайнята внутрішньою роботою, саме прагненням підкорити собі мускули очей і координувати роботу обох очей. Можна припустити, що на цій стадії є наявними дещо складніші, аніж прості рефлективні акти. Стадія нерухомого зору вводить дитину в найважливішу для всього психічного дозрівання сферу – в управління рухами очей. Зоровий матеріал має виключне значення в психічному житті людини, бо через нього людина оволодіває простором; очі стають незамінним керівником усієї активності людини. Саме тому перша стадія розвитку зору має велике значення для психічного розвитку, коли дитина навчається володіти рухами очей. Коли хоча б мінімального результату досягнуто, тоді починається *друга стадія* в розвитку зору, яка може бути охарактеризована як *стадія рухливого погляду*. Звичайно, дитина переходить на цю стадію не в якийсь один момент; тут перехід здійснюється поступово. «Дитина навчається стежити оком за предметом – ось чому деякі спостерігачі характеризують цю стадію як стадію «рефлекторної установки ока», – пише професор. Це не є вдалим, оскільки рефлекс не передбачає ніякого «управління» рухом, утім тут ми маємо справу зі справжнім управлінням оком» [4, с. 89]. На *третьій стадії* – *стадії перегляду* дитина стає здатною до активного розшуку предмета. Наприклад, коли дитинка чує якийсь звук, вона шукає очима в полі свого зору предмет, що звучав. На цю стадію в розвитку зору дитина переходить на кінець другого або третього місяця. *Четверта стадія розвитку зору* – *стадія бачення* вимагає належного розвитку вміння дивитися на близькі й далекі предмети, тобто вміння управляти тими рухами очних м'язів, які

пов'язані з так званими конвергенцією та акомодациєю ока. До 6–8 місяців це вміння можна вважати сформованим. Хоча подробиці цього внутрішнього процесу залишаються невідомими, зауважує Василь Васильович, але «розвиток конвергенції та акомодациї своїм підґрунтям має вроджені системи зв'язків окремих функцій, досвід сприяє лише їхньому розвитку, дає в руки дитини вміння володіти необхідними рухами» [4, с. 89].

Таким чином, уже в другій половині першого року життя дитина навчається володіти найважливішим органом відчуття – зором. Паралельно з розвитком «мистецтва зору» йде розвиток вміння розбиратися у відмінностях, які мають місце у разі засвоєння матеріалу за допомогою зору – розвивається сприйняття форм і кольорів, орієнтування в просторі.

Що стосується розвитку слуху, то дитина починає чути, стверджують представники київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст. [1; 3; 5; 6], лише на другий або третій тиждень життя від народження. На сильні шуми дитина починає реагувати тремтінням тіла, рухом голови; за будь-якого шуму дитинка нерідко заплющує очі. До кінця другого, а частіше протягом третього місяця дитина повертає голівку на звук, повертаючись у той бік, звідки їй чується звук. Однак необхідно відзначити, що розвиток слуху виявляє низку індивідуальних відхилень щодо темпу розвитку: до шести місяців без спеціального обстеження лікаря було б важко сказати, чи є дитинка глухою. Що стосується розвитку «мистецтва слуху», то вміння розрізняти ті чи інші тональності у звуках є важливим моментом у соціальних відносинах. Це вміння є розвиненим достатньою мірою в дитинки вже на 6–7-му місяці – вона легко впізнає голос своєї матері та інших осіб, що її оточують. Однак навіть у дітей 3–4 років тонкість слуху розвинена ще слабо, що позначається на порівняно слабкому розвитку слухової пам'яті.

Розвиток активного дотику в дитини спочатку починається самостійно, а потім під контролем зору. Найбільш розвиненим органом дотикової чутливості є губи дитини. Губи довго є головним органом дотикового пізнання. Діти тривалий час прагнуть відправити в рота всяку річ, що потрапила до їхніх рук, бо лише так вони по-справжньому з нею знайомляться. Ця звичка настільки вкорінюється, що від неї зазвичай доводиться потім відучувати дітей. Уже до кінця третього місяця губи слугують як орган дотикового сприймання, до цього ж часу починає розвиватися хапання речей рукою (це має місце наприкінці четвертого місяця).

Отже, між 6–9 місяцями дитина певною мірою вже опанувала різні способи вивчення світу, навчається володіти потроху своїм

тілом. Вона ще не ходить, але навички активності вже сформувалися; перед дитиною все ширше, усе більш цікавим розгортається нескінченний світ звуків, фарб тощо. Проте вся інформація, що доходить до дитини від її сприймань, є дещо хаотичною, оскільки зв'язок між сприйманнями ще дуже слабкий, але у свідомості при цьому поступово формуються перші асоціації. Особливе значення має тут зближення матеріалу, пов'язаного з різними органами відчуттів, першими рухами. Зорові сприймання набувають свого центрального та керівного значення в справі регуляції активного дотику та слухання, у першій спробі орієнтування в навколишньому світі. Однак було б помилкою, вважають представники філософської психології, розуміти цей процес так, що окремі сприймання й рухи є до цього абсолютно ізольованими одні від одного.

Вихідною точкою у процесі виникнення перших асоціацій називається початкова зв'язаність сприймання. Спочатку ця зв'язаність є дещо хаотичною, оскільки дитина ще не розбирається в цьому потоці інформації, котра доставляється органами відчуття. Ключовим на цьому етапі в розвитку психіки та виникненні асоціацій визнається саме активність дитини у спробах виділення окремих елементів з інформаційного потоку. «Лише після цього можна говорити про асоціації у свідомості між елементами, що відокремились», – пише В.В. Зеньковський [4, с. 91]. Отже, до готовності сприймання має приєднатися власна активність дитини, завдяки якій вона виділяє з потоку матеріалу окремі сприймання. Тут треба мати на увазі перш за все рухи дитини, які є засобом виділення окремих сприймань, після чого все більшого значення набуває увага. Звичайно, у цей час навряд чи можна говорити про довільну увагу з обов'язковим включенням вольового компонента, оскільки сама воля ще не сформувалася. Проте регуляція активності, у тому числі й уваги, може бути і не вольова – вона може бути пов'язана з емоційною сферою. Звичайно, у перші місяці життя дитини може йтися лише про емоційну регуляцію уваги. «Таким чином, рухи дитини та робота уваги є необхідними для розчленування потоку, що надходить у психіку через органи сприймання, а потім і для тієї взаємної координації сприймання, яка будується на цій основі», – пише професор [4, с. 92].

Розвиток пам'яті протягом першого року життя дитини відбувається дуже активно. У перші місяці життя вона проявляється у впізнаванні окремих обличч і предметів. С.С. Гогоцький, В.В. Зеньковський, І.О. Сікорський та Г.І. Челпанов визначають впізнавання як найпростішу роботу пам'яті, але таку, що в дитини передбачає цілий комплекс ознак, а не будь-яку одну ознаку, зокрема поєднання

зорових, слухових і дотикових сприймань [2; 3; 5; 6]. Протягом першого місяця життя від народження образи сприймань дитинка поки що не усвідомлює окремо. Перші прояви розрізнення між знайомими та незнайомими обличчями виявляються на третьому місяці. Поступово розвивається й вільне відтворення – вже після чотирьох місяців можна помітити, що дитина тягнеться в кімнату, куди їй зазвичай носять, де їй показують різні цікаві речі. Протягом першого року життя вже настільки міцнішає здатність до запам'ятовування окремих сприймань, що дитина впізнає окремі слова, а на своє ім'я озивається на четвертому місяці.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. у психологічній науці щодо пояснення емоційного життя дитини протягом першого року життя вели боротьбу за першість дві теорії: перша – асоціативна, друга – органічна теорія еволюції почуттів. Згідно з першою теорією є лише два основні почуття – задоволення та страждання, а всі інші почуття виникають з асоціації цих почуттів з тими або іншими образами. Органічна теорія розвитку почуттів не вважає можливим зводити всі почуття до двох основних: лише проводячи аналіз, відволікаючись від конкретних переживань, можна відокремлювати предмет почуття або образ, з яким він пов'язаний від самого почуття; ще менш було б можливо суто емоційний момент звести до полярності задоволення та невдоволення. «Ми можемо і навіть повинні розбивати сферу почуттів на відомі групи, але все лише в порядку аналізу, тоді як у порядку чистого опису почуття в жодному разі не зводяться один до одного. Водночас треба рішуче відкинути те розуміння еволюції почуттів, згідно з яким ця еволюція створюється асоціацією будь-якого почуття з новим інтелектуальним змістом – з новим образом. Відношення інтелектуальної сторони в почутті до суто емоційної є настільки внутрішнім, органічним, що ми жодним чином не можемо думати, що «приєднання» образу може направити почуття в інший бік», – пише В.В. Зеньковський [4, с. 94]. Представники київської школи філософської психології стоять на позиції, що немає й не може існувати абсолютно ніякої еволюції почуттів – еволюціонує психіка. Психіка людини проходить визначені етапи розвитку, наповнюється змістом, і саме це виражається в зміні почуттів. З будь-якого почуття шляхом асоціацій із новим образом не може виникнути нове почуття, хоча в появі нових почуттів і має своє значення наявність інших почуттів. Будь-яке почуття найтіснішим чином пов'язане із внутрішнім світом людини, з її «Я».

Психічна диференціація та збагачення почуттів, а особливо останнє є дуже важ-

ливим моментом для психічного розвитку дитинки. В.В. Зеньковський не погоджується з І.О. Сікорським, що протягом першого року життя дитина здатна до прояву лише незначної кількості почуттів (від 3 до 5).

На першому році життя, вважає В.В. Зеньковський, серед власне індивідуальних емоцій у дитини на першому місці стоїть *страх*: «Будь-який вік має свої страхи; змінюються лише предмети страху, сама ж реакція страху є вродженою формою реакції» [4, с. 96]. Поняття рефлекс страху вченим відкидається, натомість необхідно прийняти думку щодо моменту вродженості страху як форми реакції. Професор не піддає сумніву переживання почуття страху в перший рік життя, адже діти бояться темряви, незнайомих людей, залишались наодинці, іноді бояться деяких тварин – без будь-яких даних на це в індивідуальному досвіді. Стосовно почуття гніву, з'являється це почуття також дуже рано.

Про групу почуттів, котрі характеризують *любов до себе*, у період першого року життя говорити не можна. Проте дитина занурена в саму себе, зайнята своїми бажаннями, почуттями; але це не є егоїзм, це тільки *егоцентризм* як природне зосередження маленької істоти на самій собі: адже інший світ ще майже не відокремився для дитини протягом першого року від неї самої. Природний егоцентризм посилюється звичайним зосередженням на дитину уваги всіх оточуючих людей: вона звикає до ніжного й лагідного ставлення. Дитина може відчувати образу, якщо не неї не звертати уваги або залишати одну. Нерідко дуже рано проявляється заздрість, і дитина відчуває ревності, якщо вся увага дорослого прикута до іншої дитини. Таким чином, уже протягом першого року на основі природного егоцентризму розвиваються почуття із групи почуттів любові до самої себе.

Почуття *сорому* В.В. Зеньковський поділяє на два види: *індивідуальний* і *соціальний*. Перша форма сорому з'являється пізніше, у зв'язку з розвитком суб'єктивної самосвідомості, без якої почуття індивідуального сорому психічно нездійсненне. Щодо соціального сорому, то часом його появи зазначаються у 6–7 місяців.

Щодо соціальної чуттєвості дитини в період першого року життя, то проявом її розвитку слугує почуття *симпатії* – основний прояв соціальної чуйності. «Якщо вся складна царина соціально-психічних рухів сходиться до того факту, що «людина не байдуха до людини», то треба визнати, що дитина надзвичайно рано виявляє це основне соціальне почуття», – пише В.В. Зеньковський [4, с. 98]. Стверджується, що в цей час дитина здатна до елементарного соціального досвіду, оскільки навчається того, що з деякими з оточуючих можна повередувати, натомість іншим – підкоритися.

Переживання вищих почуттів (моральних, естетичних, релігійних) дитинці в цей період не є доступним, проте це не означає з філософсько-психологічної позиції, що в дітей немає нічого, щоб можна було б назвати духовним життям. «Свідомість дитини ще є занадто мало розвиненою, щоб надати можливість оформитися в ній вищим переживанням, але матеріал для цих переживань уже нагромаджується, перспективи хоча б ще не зовсім чіткі, але вже намічаються», – пише представник київської школи філософської психології [4, с. 99]. Тобто з формуванням свідомості формуються вищі почуття, оформлюючись у духовне життя людини.

Згідно з ідеалістичним поглядом вродженим у дитини визнається прагнення до добра, вищих цінностей, зводячи всі нижчі прояви психіки до впливів зовнішнього середовища. Проте у філософській психології вродженими слід вважати і вищі, і нижчі схильності. Цей погляд підтримується представниками київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст., зокрема С.С. Гогоцьким, В.В. Зеньковським І.О. Сікорським і Г.І. Челпановим, та вважається близьким до дійсності, а у разі обговорення наявності морального життя в дитини необхідно мати на увазі, переконані вчені, вплив *спадковості* [1; 4; 5; 6]. Звісно, що йдеться не про *моральну свідомість*, котра ще не може сформуватися протягом першого року життя, а про такі психічні прояви, які лише підготовляють матеріал для морального життя, які лише у світлі моральної свідомості, що сформувалася, виявляють у собі вищі або нижчі прагнення. Безпосередність свідомості дитини не тільки не усуває нижчих рухів, але саме вона і видає їх. Якщо вдуматися в ранні прояви заздрості, ревнощів, гніву, егоїзму, жорстокості, то доводиться визнати, що вже на першому році життя в дітей є елементарна, зародкова моральна свідомість у формі «моралі почуття». «Це означає, що ми не можемо, звичайно, називати «добрими» або «злими» душевні рухи, застосовуючи до наших понять, до нашої моральної свідомості, але повинні висвітлити їх тим, чим є вони для безпосередньої оцінки, до якої здатні вже і діти у формі почуттів. Тільки тому, що ті чи інші душевні рухи отримують моральну «розцінку» в дитячій душі, з її «мораллю почуттів», вони здатні стати матеріалом для несформованої моральної свідомості в повному розумінні слова», – пише В.В. Зеньковський [4, с. 99–100]. Виникнення моральної свідомості в жодному разі, переконаний професор, не може бути зведено до впливів дії соціального середовища; незважаючи на те, що весь соціальний досвід дитини має величезний вплив на зміст уявлень і понять, проте

сама функція моральної свідомості не могла б виникнути в такому порядку. Полярність хорошого і поганого, не маючи ще спеціального етичного сенсу, а виражаючи загальний для всього духовного життя момент – відмінність вищого й нижчого, кращого й гіршого, констатує В.В. Зеньковський, повинна вже певним чином вимальовуватись у дитячій свідомості як якась нечітка перспектива, куди принесе певну чіткість соціальний досвід дитини, адже справа в тім, що ця полярність ніяк не може розвинути з полярності приємного та неприємного. Необхідно визнати, вважає професор, що як особлива форма життя та досвіду духовне життя починає функціонувати в психіці у формі суто емоційного передування майбутніх вищих проявів психіки. В.В. Зеньковський зауважує, що моральної свідомості як такої немає, але розкривається корінна протилежність вищого й нижчого, що знаходить у соціальному досвіді свою диференціацію та стимули для розвитку.

Таким чином, із філософсько-психологічних позицій моральне життя в дитині починається до формування моральної свідомості. Завдяки спадковості дитина народжується із цілою низкою нахилів, які визначають будову особистості, її активність; соціальна взаємодія вперше виявляє перед дитиною об'єктивні відлуння її активності. У філософській психології вважається, що саме реакції навколишніх людей дають дитині матеріал, на якому усвідомлюється спочатку не чітко полярність кращого й гіршого, вищого й нижчого. Соціальне середовище важливе тут як середовище, у якому отримують своє об'єктивне вираження та завершення внутрішні рухи: моральна свідомість, у повній паралелі із самосвідомістю, формується теж як проєктивне, але вона не творить себе одним соціальним досвідом, проявляючись у нечіткій формі почуття як непохідна, початкова функція. Отже, у нечіткій оцінці почуттів перед поглядом дитини на першому році життя вже вимальовується полярність вищого й нижчого, кращого та гіршого. Перші соціальні відлуння втілюють це почуття в деякі проєктивні етичні уявлення.

Висновки з проведеного дослідження.

До загальних тенденцій щодо психічного розвитку людини представниками філософської психології наприкінці XIX – поч. XX ст. визнається факт існування значущої кореляції між фізичним, психічним і соціальним розвитком дитини. Психіка визнається цілісною системою. Розвиток психіки відбувається поетапно з явним представленням його результатів у психічних явищах, зокрема між 6–9 місяцями дитина певною мірою вже опановує різні способи вивчення світу, навчається володіти

своїм тілом. У разі народження дитини прояв психічного проявляється завдяки температурним, смаковим та нюховим відчуттям, а розвиток зору (друга половина першого року життя) та слуху (другий тиждень від народження) відбувається поетапно. Пам'ять розвивається залежно від надходження інформації та виникнення перших асоціацій. Емоційна сфера вказує на особливості протікання психічного розвитку, а розвиток емоційного життя залежить від можливості свободи вираження почуттів. Представники київської школи філософської психології стоять на позиції, що немає й не може існувати абсолютно ніякої еволюції почуттів – *еволюціонує психіка*. Психіка людини проходить визначені етапи розвитку, наповнюється змістом, отже, саме це виражається в зміні почуттів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гогоцкий С.С. Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. Ч. 1. Киев, 1879. 111 с.
2. Гогоцкий С.С. Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. Ч. 2. Киев, 1882. 85 с.
3. Зеньковский В.В. Социальное воспитание, его задачи и пути. Москва, 1918. 91с.
4. Зеньковский В.В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
5. Сикорский И.А. Душа ребёнка: с кратким описанием души животных и души взрослого человека; с 20-ю рисунками. 3-е изд., доп. Киев : Типография С.В. Кульженко, 1911.192 с.
6. Челпанов Г. Что нужно знать педагогу из психологии. *Вопросы философии и психологии*. 1911. № 1 (Кн. 106). С. 38–69.